

15. (1918), "Provisional Basic Law on State Independence of Ukrainian Lands of the Former Austro-Hungarian Monarchy adopted by Ukrainian National Rada at meeting dated November 13, 1918", available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18>.
16. Tsarenko, O. (2000), *Ekonomichna istoriya Ukrayini i svitu*. [Economic History of Ukraine and the World], Universytetska knyha, Sumy, Ukraine, available at: <http://buklib.net/books/21962/>.
17. Mihaylin, S., Zamoyskiy, E., Serebryakov, A. (1983), *Osnovnyie akty o pravovoy rabote v narodnom khozyaystve* [Basic acts of legal work in the national economy], Yuridicheskaya literatura, Moskow, Russia.

DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2018-1-02>

УДК 340.11:008 (477)

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Ганзенко О.О., к.ю.н., доцент

*Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна
gan-oleksandr@ukr.net*

Публікацію присвячено теоретичним і практичним аспектам формування правової культури співробітників правоохоронних органів. Аналізуються поняття правової культури суспільства, правової культури особи та правового виховання. Виявляються позитивні й негативні фактори, які впливають на формування правової культури співробітників правоохоронних органів. Зазначається, що правові засоби є ключовою категорією інструментальної теорії права, у найбільш загальному розумінні вони являють собою систему правових форм, методів, способів і прийомів досягнення приватних чи публічних цілей суб'єктами правовідносин. Формулюються пропозиції щодо вдосконалення форм, способів та конкретних правових засобів правового виховання співробітників правоохоронних органів у сучасних умовах.

Ключові слова: правові засоби, правова свідомість, правова культура, правоохоронні органи, правове виховання, правова держава, принципи права, фактори, правові цінності, удосконалення.

LEGAL MEANS OF FORMING LEGAL CULTURE OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Ganzenko O.O.

*Zaporizhzhya National University, str. Zhukovskoho, 66, Zaporizhzhya, Ukraine
gan-oleksandr@ukr.net*

The article is devoted to theoretical and practical aspects of the formation of the legal culture of law enforcement officers. The concepts of the legal culture of society, the legal culture of the individual and legal education are analyzed. Positive and negative factors that influence the formation of the legal culture of citizens are singled out. It is noted that the formation of the legal culture of law enforcement officers of Ukraine occurs in conditions of ideological uncertainty, which is aggravated by the continuing economic crisis, the negative impact of globalization processes. It is noted that "legal means" are a key category of instrumental theory of law. In a broad sense, legal means are a system of legal forms, methods and techniques for achieving private or public goals by participants in legal relationships. This approach to understanding the law allows us to perceive it not as a set of imposed by the state bans, duties and permits, but as a system of real tools for satisfying the needs, realizing the interests of the individual, society and the state as a whole. Suggestions are made regarding the improvement of forms, methods and specific legal means of legal education of law enforcement officers in modern conditions.

The conducted research of legal means of formation of legal culture of employees of law enforcement bodies has allowed to formulate a conclusion that the core of legal culture of law enforcement officers is knowledge of the profile legislation, including departmental regulatory legal acts, and also set of skills of

its application. The key element of the legal culture of the law enforcement officer is the principle that “only what is clearly defined by law” is allowed in conjunction with a clear legal orientation towards respect for human rights and freedoms (inadmissibility of exceeding authority and violation of fundamental human rights and freedoms). The second necessary element is a feeling of intolerance towards any manifestations of corruption, which should be perceived as an antipode of law, the greatest threat to statehood, and this feeling must be reinforced by the certainty of the inevitability of punishment for corruption offenses.

To specific legal means of forming the legal culture of law enforcement officers should include: the legal regulation of a hard and independent competitive selection of candidates for the relevant positions, the establishment in the criminal law of increased legal responsibility for corruption offenses for law enforcement officers, a clear legal regulation of public control over their activities in the prospective Law of Ukraine “On public control”, legal regulation is mandatory on the improvement of professional skills of law enforcement officers in higher educational institutions of the legal profile every three years with the passage of re-certification. This list is not exhaustive, given the complexity of this subject, which, in turn, determines the prospects for further research.

Key words: legal means, legal consciousness, legal culture, law enforcement bodies, legal education, rule of law, principles of law, factors, legal values, improvement.

Формування правової держави прямо пов'язане з формуванням правової культури її громадян, оскільки лише свідоме дотримання принципу верховенства права більшістю громадян дасть змогу забезпечити дотримання режиму законності та правопорядку в країні. Особливо важливою є правова культура співробітників правоохоронних органів, адже саме вони є представниками держави та від якості їх діяльності залежить формування в інших громадян уявлення про рівень законності й правопорядку в державі. Усе це зумовлює необхідність та актуальність теоретичного дослідження механізму й процесу формування правової культури співробітників правоохоронних органів.

Метою статті є науковий аналіз понять правової культури та правового виховання, виявлення умов і факторів, що впливають на формування правової культури особи, а також формування пропозицій щодо вдосконалення конкретних правових засобів правового виховання співробітників правоохоронних органів.

Предметом наукового дослідження в межах статті є правові засоби формування правової культури співробітників правоохоронних органів. Для проведення дослідження використовуються філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, а саме метод діалектики, принцип об'єктивності, прийоми логічного методу (аналіз, синтез, дедукція й індукція), структурно-функціональний метод, аксіоматичний метод і метод юридичного моделювання. Правова культура розглядається як результат діалектичної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, динамічний процес осмислення правової дійсності та поетапного формування правових цінностей та ідеалів.

Різні аспекти формування й розвитку правової культури досліджували С. Алексєєв, В. Бабкін, І. Голосніченко, М. Козюбра, О. Менюк, М. Недюха, П. Рабінович, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Селіванов, О. Ситник, Ю. Тодика, В. Толстенко, Є. Федик, М. Цвік, Ю. Шемшученко та інші відомі науковці. Проте питання формування правової культури співробітників правоохоронних органів залишається актуальним напрямом наукової роботи з огляду на нові виклики сучасності та необхідність їх теоретичного осмислення.

Категорію «правові засоби» детально дослідили вітчизняні вчені О. Онуфрієнко (у праці «Правові засоби у контексті інструментальної теорії права» [1]) та А. Денисова (у дисертаційному дослідженні «Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження)» [2]).

Так, на думку О. Онуфрієнко, правові засоби – це система субстанціональних та діяльнісних правових явищ, за допомогою яких конкретні суб'єкти правовідносин, що поступово набувають характеру інструментальної гри, досягають приватних і публічних цілей [1, с. 14–15].

Правові засоби – це ключова категорія інструментальної теорії права, у найбільш загальному визначенні вони є системою передбачених нормами права методів, способів і прийомів

досягнення приватної чи публічної мети суб'єктами правовідносин. Тобто поняття «правові засоби» та «правові інструменти» є фактично синонімами. Такий методологічний підхід до вивчення та сприйняття права дає змогу бачити в будь-якому правовому явищі не просто систему дозволів, заборон і зобов'язань, а сукупність реальних та дієвих інструментів досягнення приватної чи публічної мети.

Отже, правові засоби – це певні юридичні категорії та діяння суб'єктів із їх застосування з метою досягнення конкретного результату [3, с. 536].

Загальні ознаки правових засобів, на думку А. Денисової, полягають у тому, що вони є основними інструментами суб'єктів права для забезпечення особистих і публічних інтересів, досягнення поставлених цілей; відображають соціальну, інструментальну та особистісну цінності права; визначають, певним чином поєднуючись, галузеві правові режими; є основними елементами правового впливу, механізму правового регулювання; є спеціальними й загальними засобами, які забезпечують дію правової системи загалом; приводять до юридичних наслідків (конкретних результатів); забезпечують ефективність правового регулювання завдяки постійному взаємозв'язку один з одним; забезпечуються та підтримуються державою. Правові засоби своєю дією демонструють можливості права, його потенціал у врегулюванні суспільних відносин, у задоволенні різноманітних правомірних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів. Правові засоби поєднуються в певну систему для вирішення чітко визначених завдань. Без поняття «правові засоби» (його розуміння) неможливо повноцінно досліджувати проблему ефективності та цілей правового впливу. Призначення різноманітних правових засобів полягає в тому, щоб інформувати суб'єктів про можливості вибору варіантів поведінки в межах права, впливати на їх інтереси в певному напрямі, спонукати до вчинення того чи іншого вчинку. Саме для правильного мотивування поведінки людини виникає потреба в розгляді правових засобів в інформаційно-психологічному аспекті. Такими правовими засобами є саме суб'єктивні права й обов'язки, пільги, заохочення та покарання тощо, які вже трансформуються в правові стимули та правові обмеження. І саме вони є значущими для майбутньої поведінки людини [4, с. 190–192].

Особливо необхідно наголосити на розгляді правових засобів в інформаційно-психологічному аспекті, що дає можливість кожному сприймати, наприклад, правові норми не як нав'язані державою правила поведінки, а як реальні правові інструменти задоволення/реалізації інтересів особи, суспільства й держави.

З огляду на наведені позиції науковців під категорією «правові засоби» ми можемо розуміти фактично всі елементи правової реальності, які використовуються для досягнення приватної чи публічної мети. Отже, усі елементи механізму правового регулювання є інструментами – правовими засобами.

Відповідно, і норма права як первинний елемент механізму правового регулювання, і нормативно-правові акти, і суспільні відносини, і акти застосування норм права, і інтерпретаційно-правові акти, і форми та способи правового виховання є правовими засобами досягнення учасниками правових відносин приватної чи публічної мети.

У широкому розумінні правовими засобами можна назвати всі засоби досягнення визначеної мети, які регламентовані нормами права, передбачені чинним законодавством. Адже регламентованість правом визначає правовий характер тих чи інших засобів.

До субстанціональних правових засобів А. Денисова відносить зобов'язання, дозволи, заборони, заохочення, пільги, норми права, принципи права тощо, тоді як до дієвих (засобів-дій, технологій) – акти реалізації права, акти застосування права, акти тлумачення права та всі процеси юридичної діяльності. Усі правові засоби, на її думку, у результаті узагальнення (трансформації) поділяються на правові стимули та правові обмеження. Правовий стимул визначається як засіб формування в суб'єкта необхідної законслухняної поведінки шляхом

створення необхідних умов щодо задоволення суб'єктивних інтересів суб'єкта завдяки виконанню правових приписів. А правові обмеження – це правовий засіб стримування протиправного діяння, що створює умови для задоволення інтересів уповноваженого суб'єкта та суспільних інтересів в охороні й захисті [4, с. 191–192].

Таким чином, правові засоби є основними елементами механізму правового регулювання та дають змогу бачити в праві реальний інструментарій досягнення приватних і публічних цілей учасниками правовідносин.

Одним з основних правових засобів формування правової культури громадян є правове виховання. Так, С. Максимов зазначає, що в наукових дослідженнях останніх років, проведених ученими, підкреслюється, що правове виховання – це цілеспрямована, систематична діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських об'єднань та колективів щодо формування й підвищення правової свідомості та правової культури, утворення у свідомості людини певної системи правових знань, умінь, навичок, правового мислення, відчуття права, законності, поваги до права й закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються та охороняються правом і законодавством. Для ефективності воно має бути системним, систематичним, цілеспрямованим та організованим [5, с. 231–233].

Продовжуючи дослідження проблем правового виховання та формування правової культури, С. Максимов на першому рівні правосвідомості виділяє його духовно-ментальне ядро, яке включає такі елементи, як цінності, ідеали та загальне праворозуміння, що виражаються в розумінні значущості прав людини, їх обсягу й ступеня захищеності. Це певне «метафізичне» ядро правосвідомості та правової культури загалом. Інший зріз правосвідомості має соціологічне забарвлення, він включає рівень розвитку правової свідомості населення, а тому багато в чому залежить від того, наскільки глибоко правовою свідомістю суспільства засвоєні такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини й громадянина, цінність правової процедури загалом і під час вирішення різних суперечок зокрема, розуміння необхідності пошуку компромісів у ситуації наявності різноспрямованих інтересів тощо; наскільки поінформованим у правовому відношенні є населення, його окремі соціальні, вікові, професійні та інші групи, яке емоційне ставлення населення до закону, суду, різних правоохоронних органів, юридичних засобів і процедур, яка установка громадян на дотримання (чи, навпаки, недотримання) правових розпоряджень тощо [6, с. 118–119].

Серед чинників правовиховного впливу правове виховання посідає центральне місце як направляючий елемент системи загального виховання особистості. У теорії держави і права правове виховання досить детально досліджено вітчизняними науковцями, які підкреслюють його основну роль у формуванні правової культури особи [7–9]. Однак у реальному житті часто-густо більш вагомий правовиховний вплив на людину мають інші інститути та явища суспільного життя. Наприклад, фундамент правової культури закладається в родині за допомогою морально-етичного виховання дитини, оскільки повага до прав і свобод іншої людини є фактично моральною категорією. Вагоме значення відіграє особистий приклад батьків у сфері правової поведінки (починаючи з переходу вулиці тільки на зелене світло), а також вплив соціального оточення – друзів, однокласників, сусідів. Не менш сильний вплив на правосвідомість індивіда має інформаційний простір, зокрема й Інтернет. Легкий доступ до будь-яких інформаційних ресурсів (у тому числі тих, які пропагують культ насильства й жорстокості, аморальну поведінку, правовий нігілізм) ускладнює правове виховання особистості, змушує шукати інноваційні способи формування її правової культури.

Таким чином, правова культура особистості формується під впливом соціальних умов, системи суспільних зв'язків і відносин, ціннісно-нормативних орієнтацій. На її розвиток і становлення впливає насамперед навколишнє буття самого індивіда, його близьке й далеке оточення. Правова культура суспільства озброює індивіда необхідними правовими знаннями, знайомить із конкретними правовими поняттями та категоріями. Правова культура суспільства визначається як сукупність правових цінностей, які визнані й реалізуються в

конкретному суспільстві, а також як якісний стан правового життя суспільства, яке характеризується високим рівнем захисту прав і свобод людини, ефективною діяльністю правоохоронних органів та судової системи, активною участю громадян у правозахисній діяльності. Фундаментом правової культури суспільства є правова ідеологія як сукупність теорій, концепцій про належний стан держави й права, ефективний механізм захисту прав і свобод людини, необхідні для нормального розвитку суспільства правові ідеали та цінності.

Формування правової культури громадян України відбувається в умовах ідеологічної невизначеності, яка обтяжується триваючою економічною кризою, негативним впливом процесів глобалізації.

На формування правової культури громадян впливає низка позитивних і негативних факторів, серед яких визначальними є такі:

- політичні (особистий приклад провідних політиків, їхні висловлювання й заклики, програми політичних партій, результати виборів до вищих органів державної влади тощо);
- економічні (інформація про загальний стан національної економіки та перспективи її розвитку, ступінь впливу держави на економічні процеси, конкретні програми економічного розвитку, створення нових робочих місць, захист вітчизняного виробника тощо);
- соціальні (рівень життя громадян і перспективи його поліпшення, ступінь соціального захисту окремих категорій населення, потенціал пенсійного забезпечення, якість соціального законодавства тощо);
- культурні (загальний рівень культури суспільства, залучення громадян до загальнолюдських цінностей, розвиток духовності, захист дітей і молоді від поширення культури насильства й жорстокості, порнографії та расової нетерпимості, конкретні програми розвитку національної культури, кінематографу, театру тощо).

Не применшуючи значущість наведених факторів, варто зазначити, що основний вплив на формування правової культури громадян здійснює якість національного законодавства, рівень його реалізації й застосування, тобто ефективна робота судових, правоохоронних та адміністративних органів державної влади, а також ступінь захисту прав і свобод людини. Інакше кажучи, людина буде поважати державу та право тільки тоді, коли вони будуть надавати їй реальні й дієві інструменти реалізації та захисту її прав, свобод та інтересів. У цьому контексті умови формування правової держави та правової культури особи фактично збігаються. Ними є такі явища:

- доступність і неупередженість правосуддя, реальне виконання рішень суду, гласність судових процесів;
- ефективна робота Конституційного Суду України, який стоїть на сторожі принципу верховенства права;
- прозорість, оперативність та законність у роботі правоохоронних органів (відсутність фактів корупції, незаконного притягнення до юридичної відповідальності, перевищення влади й службових повноважень);
- безкомпромісна боротьба з корупцією (реальне притягнення осіб, які вчинили корупційні діяння, отримали або передали неправомірну вигоду, до суворої кримінальної відповідальності у вигляді реальних термінів позбавлення волі з довічним позбавленням права обіймати державні посади або посади в органах місцевого самоврядування);
- максимальне відображення результатів роботи судових і правоохоронних органів у засобах масової інформації, оперативне правове інформування громадян про зміни в національному законодавстві;
- поширення центрів безоплатної юридичної допомоги, залучення до їх роботи студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю.

Формування правової культури співробітників правоохоронних органів має свої особливості, зумовлені специфікою їх діяльності, цілями й завданнями, які ставлять перед ними держава та громадянське суспільство та які визначені в чинних законах України. Тому ядром правової культури співробітників правоохоронних органів має бути чітке знання профільного законодавства, у тому числі відомчих нормативно-правових актів, а також сукупність умінь і навичок його застосування. Ключовим елементом правової культури співробітника правоохоронного органу має бути принцип «посадовій особі дозволено лише те, що чітко визначено законом» у сукупності із чіткою правовою установкою на повагу до прав і свобод людини (неприпустимість перевищення владних повноважень та порушень основних прав і свобод людини). Не менш важливим є другий елемент – відчуття нетерпимості до будь-яких проявів корупції, яка має сприйматись як антипод права, найбільша загроза державності, і це відчуття має бути підкріплене впевненістю в невідворотності покарання за корупційні правопорушення.

З метою формування правової культури громадян загалом та співробітників правоохоронних органів зокрема необхідне вдосконалення форм, способів і конкретних правових засобів правового виховання, а саме:

- більш активне використання можливостей Інтернету для проведення правової агітації й пропаганди (правове інформування в соціальних мережах, створення тематичних груп на форумах щодо обговорення правових питань, способів захисту прав і свобод людини тощо);
- розвиток різних форм участі громадян в охороні громадського порядку на кшталт добровільних народних дружин (громадських об'єднань з охорони громадського порядку);
- державна підтримка виробництва вітчизняних художніх та документальних фільмів, присвячених діяльності судових і правоохоронних органів, які демонструють безглуздість протиправного способу життя, невідворотність покарання за вчинення злочину.

Зазначений перелік перспективних напрямів удосконалення форм і способів правового виховання не є вичерпним, оскільки механізм формування правової культури громадян допускає застосування будь-яких не заборонених законом засобів, інструментів впливу на правосвідомість особистості. З огляду на специфіку правової культури співробітників правоохоронних органів до конкретних правових засобів її формування варто віднести детальну правову регламентацію конкурсних процедур під час формування штату правоохоронних органів, посилення юридичної відповідальності за корупційні правопорушення, вчинені посадовими особами правоохоронних органів, чітку правову регламентацію громадського контролю за їх діяльністю тощо.

Проведене дослідження правових засобів формування правової культури співробітників правоохоронних органів дало змогу сформулювати висновок про те, що ядром правової культури правоохоронців є чітке знання профільного законодавства, у тому числі відомчих нормативно-правових актів, а також сукупність умінь і навичок його застосування. Ключовим елементом правової культури співробітника правоохоронного органу є принцип «посадовій особі дозволено лише те, що чітко визначено законом» у сукупності із чіткою правовою установкою на повагу до прав і свобод людини (неприпустимість перевищення владних повноважень та порушень основних прав і свобод людини). Другим необхідним елементом є відчуття нетерпимості до будь-яких проявів корупції, яка має сприйматись як антипод права, найбільша загроза державності, і це відчуття має бути підкріплене впевненістю в невідворотності покарання за корупційні правопорушення.

До конкретних правових засобів формування правової культури співробітників правоохоронних органів необхідно віднести правову регламентацію жорсткого й

незалежного конкурсного відбору кандидатів на відповідні посади, встановлення в кримінальному законодавстві підвищеної юридичної відповідальності за корупційні правопорушення для співробітників правоохоронних органів, чітку правову регламентацію громадського контролю за їх діяльністю в перспективному Законі України «Про громадський контроль», правову регламентацію обов'язкового підвищення кваліфікації правоохоронців у вищих навчальних закладах юридичного профілю кожні 3 роки з проходженням переатестації. Вказаний перелік не є вичерпним з огляду на складність цієї тематики, що у свою чергу зумовлює перспективність її подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Онуфрієнко О. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2004. 18 с.
2. Денисова А. Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національна академія внутрішніх справ МВС України. К., 2012. 230 с.
3. Зайчук О., Заєць А., Журавський В., Копиленко О., Оніщенко Н. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.
4. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.
5. Максимов С. Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми й перспективи. Проблеми правового виховання в сучасній Україні («круглий стіл»). *Проблеми законності: академічний збірник наукових праць*. Х.: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2009. Вип. 103. С. 228–233.
6. Максимов С. Правове виховання як чинник формування національної правової культури. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2012. № 3(13). С. 117–119.
7. Скакун О. Теорія держави і права: підручник для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Х.: Консум, 2005. 656 с.
8. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 10-е вид., зі змін. Львів: Край, 2008. 224 с.
9. Цвік М., Петришин О. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. Х.: Право, 2009. 584 с.

REFERENCES

1. Onufrienko, O. (2004), "Legal means in the context of instrumental theory of law", Thesis abstract for Cand. Sc. (Jurisprudence) 12.00.01, Kharkiv national university of internal affairs, Kharkiv, Ukraine.
2. Denysova, A. (2012), "The mechanism and means of legal exposure (theoretical and legal research)", Thesis abstract for Cand. Sc. (Jurisprudence) 12.00.01, National academy of internal affairs of Ministry of internal affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
3. Zaichuk, O. (2006), *Teoriya derzhavy i prava. Akademichnyi kurs* [Theory of State and Law. Academic Course], Jurinkom Inter, Kyiv, Ukraine.
4. Denysova, A. (2010), "Legal means: the concept and types", *Pravo Ukrayiny*, vol. 7, pp. 190–195.
5. Maksimov, S. (2009), "Legal education in modern research: problems and perspectives", *Problemy pravovoho vykhovannia v suchasniy Ukraini, Kryhlyi stil, Problemy zakonnosti: Akademichnyi zbirnyk naykovykh prats* [Problems of legal education are in modern Ukraine («Round table»). Problems of legality: academic collection of scientific labours], Natsionalna yurydychna akademiya imeni Yaroslava Mydroho, Kharkiv, 2009, vol. 103, pp. 228–233.

6. Maksimov, S. (2012), “Legal education as a factor in the formation of a national legal culture”, *Visnyk Natsionalnoyi yurydychnoyi akademiyi imeni Yaroslava Mydroho*, vol. 103, pp. 117–119.
7. Skakun, O. (2005), *Teoriya derzhavy i prava. Pidrychnyk* [Theory of State and Law. Textbook], Konsum, Kharkiv, Ukraine.
8. Rabinovych, P. (2008), *Osnovy zahalnoyi teorii prava ta derzhavy* [Fundamentals of general theory of law and state], Krai, Lviv, Ukraine.
9. Tsvik, M. (2009), *Zahalna teoriya derzhavy i prava* [General theory of state and law], Pravo, Kharkiv, Ukraine.